

“नागपूर जिल्ह्यातील वृद्धाश्रमांचे कामकाज आणि त्यांच्या प्रबंधनाचे विश्लेषणात्मक अध्ययन” कालखंड (२०००-२००९)

डॉ. स्वाती गोडे (भोयर)

(एम.कॉम., एम.ए.(अर्थ), एम.फिल., बी.एड.)

वृद्धाश्रमाची व्याख्या –वैशिष्ट्ये

डॉ. शिवराज शास्त्री यांनी लिहिल्याप्रमाणे “मनुस्मृति च्या नुसार जेव्हा, व्यक्तिला शरिरावर सुरकुत्या दिसतात डोक्यावरचे केस पांढरे होतात, त्याच्या पुत्राला पुत्र प्राप्त होतो. तेव्हा त्याने वानप्रस्थ व्हावे जेव्हा चिंतने माथ्यावर वळया पडतात. नजर शुन्य बनते. दातवीना पोकळ तोंड असते. तेव्हा त्या व्यक्तीला वृद्ध म्हणता येईल”.

वैशिष्ट्ये :-

- १) वयाची ६० ते ७० वर्ष पूर्ण होतात.
- २) डोळे, कान, नाक, दात, आपले कार्य योग्यप्रकारे करणे बंद करतात.
- ३) शरिरात वाढत्या वयाबरोबर विविध परिवर्तन होतात.
- ४) शारिरीक आणि मानसिक आजार जडतात.
- ५) वृद्धावस्था ही स्वाभाविक जैविक प्रक्रिया आहे.
- ६) माणसांच्या स्नायुंची ताकद वयाच्या सत्ताविसाव्या वर्षी पुर्णत्वास पोहचते आणि वयाच्या ६० व्या वर्षी १२% घटते.
- ७) या अवस्थेत व्यक्तीच्या विचार सरणीचा न्हास होऊन व्यक्ती विसरभोळा बनतो.

वृद्धाश्रम निर्मितीची प्रमुख कारणे :-

- १) संयुक्त परिवाराचे विघटन
- २) नवीन सुख सुविधांची वृद्धी
- ३) नवीन व जुन्या पिढीमधील विचारांची तफावत
- ४) औदयोगिकरण
- ५) आधुनिकीकरण
- ६) पाश्चात्यीकरण
- ७) पैशाला प्रमुख प्राधान्य
- ८) व्यक्तीगत स्वार्थ
- ९) सामंज्यसाचा अभाव
- १०) वृद्धांच्या निराधारतेत वाढ

वृद्धाश्रमे निर्मितीची संकल्पना :-

भारतामध्ये १९ व्या शतकात वृद्धांची समस्या नव्हती. मात्र २० व्या शतकात वृद्धांची समस्या भारतामध्ये उद्भवू

लागली. पश्चिमात्य देशात १९ व्या शतकातही वृद्धांच्या समस्या मोठया प्रमाणात होतात. औदयोगिकरण, नागरीकरण आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रभावामुळे संयुक्त कुटुंबाचा न्हास होऊन विभिन्न कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली. शहरी व ग्रामिण भागातही वृद्धांच्या समस्येत वाढझाल्याचे दिसून येते. ग्रामिण भागातून शहरात व शहरातून विदेशात तरुणांचे स्थंलांतरण यात मोठया प्रमाणात कारणीभूत ठरते.

भारतामध्ये विविध ठिकाणी पुढील वर्षात वृद्धाश्रमे स्थापन झाल्याचे दिसून आलेत.

वर्ष	शहर	वृद्धाश्रमाची नावे
१८४०	बंगलोर	द फ्रेड्स इन निड सोसायटी
१८६५	पुणे	डेव्हिस वृद्धाश्रम
१८८५	कलकत्ता	लिटील सिस्टर फॉर द पुअर
१८९०	दिल्ली	होम फॉर ऐजेड अॅण्ड हॅण्डीक्राफ्ट
१९९२	सुरत	अशक्त व्यक्तीसाठी आश्रम

यावरून लक्षात येते की, १८४० मध्ये सुद्धा वृद्धांची समस्या होती आणि वृद्धाश्रमाची गरज मोठयाप्रमाणात वाढत गेली.

संशोधन पध्दती:-

प्राथमिक स्रोत :-अंतर्गत प्रत्यक्ष माहिती प्राप्त करण्याकरीता प्रश्नावली पद्धतीचा उपयोग केला. त्याकरीता वृद्धाश्रम व्यवस्थापक, वृद्ध, कर्मचारी यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेण्यात आली.

द्वितीय स्रोत :- अंतर्गत पेपर, सरकारी गॅझेट, वृद्धाश्रमातील कार्यालयातील माहिती, माहिती पुस्तिका इत्यादी चा उपयोग करण्यात आला.

अध्ययनाचा उद्देश :-

- नागपूर जिल्ह्यातील वृद्धाश्रमाच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- वृद्धाश्रमातील प्रबंधन कसे चालते हे जाणून घेणे.
- वृद्धाश्रमातील खर्च व उत्पन्नाची साधने जाणून घेणे.
- आजच्या काळात वृद्धाश्रमाची गरज आहे का? हे

जानणे.

- वृद्धाश्रमातील दैनंदिन कामकाजाची माहिती प्राप्त करणे.

अध्ययनाची गृहीत तत्वे

१. वृद्धाश्रमातील कामकाज प्रामुख्याने सरकारी अनुदानावर व प्राप्त देणग्यांवर अवलंबून असते.

२. वृद्धाश्रमाचा उद्देश वृद्धांची सेवा करणे हा असतो.

३. वृद्धाश्रमाची आर्थिक स्थिती बेताचीच असते.

४. वृद्धाश्रमाचे व्यवस्थापन परंपरागत व व्यवसायीक दोन्ही पद्धतीने चालते.

नमुन्याच्या स्वरूपात निवडलेली वृद्धाश्रमे

अ.क्र	वृद्धाश्रमाची नावे	एकूण वृद्धसंख्या	नमुना संख्या
१	दुर्गावती वृद्धाश्रम	१००	१०
२	पंचवटी वृद्धाश्रम	१००	१०
३	कृपासदन वृद्धाश्रम	४०	०४
४	म्यूर मेमोरीयल वृद्धाश्रम	२५	०३

५	मैत्रबन वृद्धाश्रम	१५०	१५
६	स्वामी विवेकानंद	४०	०४
७	श्री. साईसदन वृद्धाश्रम	२५	०३
८	आधार वृद्धाश्रम	५०	०५
९	मातोश्री वृद्धाश्रम	१२०	१२
१०	श्री. स्वामी समर्थ वृद्धाश्रम	२०	०५

विविध वृद्धाश्रमांना पुढील स्रोता अंतर्गत उत्पन्न प्राप्त होत असते.

- सरकारी अनुदान
- वार्षिक शुल्क
- प्राप्त देणगी
- प्रवेश शुल्क
- मुदत ठेव
- इतर उत्पन्न

वृद्धाश्रमाच्या उत्पन्नाचे स्रोत
दुर्गावती वृद्धाश्रमाचे उत्पन्न दर्शविणारी तालीका

उत्पन्नाचे स्रोत	२०००		२००२		२००५		२००७		२००९	
	रूपये	प्रतिशत	रूपये	प्रतिशत	रूपये	प्रतिशत	रूपये	प्रतिशत	रूपये	प्रतिशत
सरकारी अनुदान	७०,०००	२२.२२	७०,०००	२१.२६	७५,०००	२१.९५	७५,०००	२१.१०	७४,०००	२०.४४
वार्षिक शुल्क	१,५०,०००	४७.६२	१,७०,०००	५१.६४	१,७४,०००	५१.२५	१,८०,०००	५०.६४	१,८५,०००	४०.६८
प्राप्त देणगी	५०,०००	१५.८७	६०,०००	१८.२३	६२,०००	१८.१७	६४,०००	१८.२५	७०,०००	१९.१८
प्रवेश शुल्क	२०,०००	६.३५	२,२००	०.६६	२,२००	०.६४	२,४००	०.६७	२,५००	०.६८
मुदत ठेव	१५,०००	४.७६	१२,०००	३.६४	१०,०००	२.९३	१४,०००	३.९३	१७,०००	४.६६
इतर उत्पन्न	१०,०००	३.१७	१५,०००	४.५६	१७,०००	४.९८	१९,०००	५.३४	१५,०००	४.१९
एकूण	३,१५,०००		३,२९,२००		३,४९,२००		३,४४,४००		३,६४,०००	

वृद्धाश्रमाच्या खर्चाची साधने

वृद्धाश्रमांच्या अभ्यासाअंतर्गत खर्चाच्या साधनाचा विचार करता असे लक्षात आले की, असे अनेक साधने आहेत त्यावर नियमित खर्च करावा लागतो. आश्रमाचे स्वरूप खाजगी असो वा सार्वजनिक प्रत्येक वृद्धाश्रमात वर्षभर आवश्यक तो खर्च करावाच लागतो.

साधारणतः पुढील घटकावर वृद्धाश्रमाचा खर्च होत असतो.

- अन्नधान्य
- वस्त्र
- निवारा
- औषधी
- मनोरंजन
- धार्मिक कार्य
- प्रशासकिय काय

दुर्गावती वृद्धाश्रमाचे खर्च दर्शविणारी तालिका

खर्चाची साधने	२०००		२००२		२००५		२००७		२००९	
	रुपये	प्रतिशत	रुपये	प्रतिशत	रुपये	प्रतिशत	रुपये	प्रतिशत	रुपये	प्रतिशत
अन्नधान्य	२,००,०००	६३%	२,४०,४००	७६.९९	२,६५,०००	७७.६	२,७७,४००	७६	२,९०,०००	६९.६
वस्त्र	६,०००	१.९०	१०,०००	३.०७	८,०००	२.३४	१४,०००	३.९	८,५००	२.३३
निवारा	४,०००	१.२७	८,५००	२.६	८,८००	२.३८	७०,०००	१.९६	—	—
औषधी	६२,५००	१९.६३	४०,०००	१५.३७	४०,०००	२.६५	६०,४००	१.२	५३,५५०	१४.७
मनोरंजन	१३,५००	४.२८	४,५००	१.३५	—	—	२०००	०.५६	२५००	०.६८
धार्मिककार्य	१२,०००	३.८०	१,८००	०.४४	४,०००	१.४६	—	—	२५००	१.५१
प्रशासकिय कार्य	१७,०००	९.३९	—	—	८,८००	१.२३	१४००	०.३९	२०००	०.५४
एकूण	३,१५,०००	—	३,२४,२००	—	३,४१,२००	—	३,४४,४००	—	३,६२,०५०	—

वरील वृद्धाश्रमाच्या खर्चाप्रमाणेच कमी—जास्त इतर वृद्धाश्रमाचे ही नियमित खर्च होत असतात. काही कार्यावर नियमित खर्च होतात. तर प्रशासकिय आणि मनोरंजनावर आवश्यकते प्रमाणे खर्च केले जाते.

सामाजिक स्थिती :-

सामाजिक परिवर्तनाचे परिणाम फार खोलवर झाल्याचे दिसून येतात. सामाजिक परिवर्तनामुळे प्रचलित सामाजिक व्यवस्थेत विस्कळीतपणा येऊन समाजव्यवस्थेत अनिष्ट परिणाम घडून येतात. याचे दिर्घकाळ भविष्यकालीन पिढीवर वाईट परिणाम होतात. भौगोलीक परिस्थिती, लोकसंख्या राहणीमाणाचा दर्जा, जैविक परिस्थिती, सांस्कृतिक आर्थिक परिस्थिती इत्यादी घटकांचा परिणाम समाजाचा दृष्टीकोण बदलविण्यास यशस्वी होत असते.

आज मानवाने विविध शोध लावलेत पण कुटुंबापेक्षा वेगळी आणि चांगल्या संघटनेचा शोध अजूनही लावता आला नाही. सामाजिक पातळीवर कुटुंबाचे प्राथमिक सामाजिक व आर्थिक कार्य असतात ही कार्य योग्यप्रकारे करण्यासाठी घरातील वरिष्ठ लोकांची मदत सतत भासत असते. कुटुंबातील सदस्य संख्येचा आधारावर प्राथमिक केंद्र कुटुंब व संयुक्त कुटुंब असे दोन

प्रकार पहावयास मिळतात.

संयुक्त कुटुंबामुळे सामाजिक सुरक्षितता निर्माण होते प्रत्येक वयोगटातील मुलांचे योग्य संगोपन होण्यास मदत मिळते. व्यक्तिवादी दृष्टीकोणास प्रतिबंध लागतो. खर्चामध्ये बचत होऊन उत्पन्नाच्या साधनांचा पूर्ण उपयोग होतो. घरे हे मनोरंजनाचे व शिक्षणाचे साधने बनते त्यामुळे मुलांना वेगळ्या शिकवणी वर्गात जाण्याची गरज नसते. राष्ट्रीय एकात्मता प्रोत्साहन प्राप्त होते. वृद्धांचे सतत मार्गदर्शन लाभत असल्यामुळे तयार होणारी पिढी सुसंस्कृत, विचारी प्रभावशाली, बनते मात्र आधुनिक विभिन्न कुटुंब पद्धती मुळे हे विविध संस्कार मुलांवर होत नाही. त्यामुळे ते चिडखोर, एकलकोंडे, जिद्दी बनतात. आणि वृद्ध ही एकाकी पडतात.

- समाजातिल वृद्धामध्ये आढळणाऱ्या समस्या
- शारीरिक समस्या
- मानसिक समस्या
- आर्थिक समस्या
- सामाजिक समस्या

परंपरागत समस्या

सामाजिक समायोजन

समाजातिल नोंदणीकृत अहवालानुसार

आज आपल्या देशात ३१ मार्च २०१५ पर्यंत जागतिक आरोग्य संघटनेच्या नोंदणीकृत अहवालानुसार जेष्ठ नागरीकांची नोंद १२ कोटी ८३ लाख ३६ हजार इतकी आहे. महाराष्ट्रात जवळजवळ १ कोटी ८७ लाख जेष्ठ नागरीक आहेत. त्यापैकी केंद्र व राज्य शासनाचा सेवेतून निवृत्त झालेल्यांची फक्त १७% नोंद असून उरलेले ८३ टक्के जेष्ठ समजल्या जाणाऱ्या वृद्धांची सतत धडपड सुरू असते. सेवा निवृत्ती वेतनाप्रमाणे त्यांना एकही पैसा मिळत नसल्यामुळे त्यांचे पाल्य व परिवाराकडून दुर्लक्षित पणामुळे त्यांना सार्वजनिक मंदीरे, प्राथनास्थळे, अन्नछत्र, उपहारगृहे, अशा ठिकाणी दिवस काढावे लागतात. बरेचदा समाजाद्वारे चांगली वागणूक मिळण्या सोबतच वृद्धांचे शारिरीक, मानसिक, आर्थिक शोषण होत असल्याचे आढळून येते.

ऐजवेल या संस्थेच्या निष्कर्षात असे सांगितले की ३५ कोटी वृद्धांना प्रत्येक्षात त्यांच्या घरातून, मुलांकडून, सुनेकडून, तर शेजारून सतत टोमणे व अपमानात होऊन जगावे लागते.

वृद्धांमध्ये प्रबंधन व कामकाज :-

अभ्यासांतर्गत घेतलेल्या सर्व खाजगी अनुदानित ५०% अनुदानित, व धर्मार्थ चालनारी सर्व वृद्धांमध्ये प्रबंधन व कामकाजाबाबत वेळेचे योग्य बंधन पाळण्याचा प्रयत्न करतात. प्रत्यक्ष आश्रमात सकाळी उठण्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत एक व्यवस्थित दिनक्रम ठरविण्यात आलेला आहे. त्यात सकाळचा प्रातः विधी, योगा नाश्ता, जेवन, दुपारची विश्रांती मनोरंजन, संध्याकाळचे बागकाम, भजन ते रात्रीचे जेवन व झोपेपर्यंतचा काळ योग्यप्रकारे काटेकोर पाळण्याचा प्रयत्न वृद्धांमध्ये प्रबंधन व व्यवस्थापकाद्वारे होत असतो. तसेच वृद्धांमध्ये वृद्ध देखील योग्य प्रतिसाद देत असतात.

वृद्धांमध्ये विषयी सरकारी धारेणे

१) प्रत्येक वरिष्ठ नागरीक, आईवडील, आजीआजोबा जे आपल्या व्यक्तीगत उत्पन्नातून स्वतःचे पोषण करण्यात असमर्थ आहेत. ते आपल्या मुलांवर भरण पोषणाचा दावा करू शकतात.

२) राज्य सरकारने उपमंडळ स्तरावर भरण पोषण न्यायाधिकरण स्थापित केलेले आहे. वरिष्ठ नागरीक आपल्या भरण पोषणाकरीता या न्यायालयात अर्ज सादर करू शकतात.

३) जर वरिष्ठ नागरीकांना स्वतः अर्ज करण्यास असमर्थ असल्यास त्यांच्याद्वारे अधिकृत कोणतीही व्यक्ती किंवा नागरीक

अर्ज दाखल करू शकतो.

४) सामाजिक न्याय व अधिकारकरीता मंत्रालय भारत सरकार द्वारा दिलेल्या अधिनियमात आईवडील आणि वरिष्ठ नागरीकाकरीता भरणपोषण तसेच कल्याण अधिनियम २००६ नुसार कायदेशीर दायित्व प्रत्येक नागरीकांचे आहे.

५) संसदेत डिसेंबर २००६ मध्ये परित झालेला हा कायदा ७ संघराज्य आणि २५ राज्यांद्वारे लागू करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष:-

विविध वृद्धांमध्ये अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, उत्पन्नाचे जे विविध स्रोत आहेत. त्यांच्या मध्ये दरवर्षी काही प्रमाणात वाढझाल्याचे आढळते. मात्र देणग्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढझाल्याचे आढळत नाही. त्यामुळे प्रबंधनाला योग्य उत्पन्न व खर्चाची व्यवस्था करण्यास मदत प्राप्त होते.

खर्चाचा विचार केल्यास वाढत्या महाईमुळे वृद्धांमध्ये दैनंदिन खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यातही इतर खर्चाचा तुलनेत अन्न धान्याचा खर्चात अधिक वाढ होत आहे.

शिफारसी (उपायोजना)

१) महाराष्ट्र सरकार, केंद्र सरकारने वृद्धांमध्ये निश्चित अनुदान द्यावे.

२) वृद्धांमध्ये सहाय्य करणाऱ्या व्यक्ती, संस्थाना आयकरातून सुट देण्यात यावी.

३) सामाजिक संघटनेतून सरळ हाताने वृद्धांमध्ये मदत करावी.

४) आश्रमात व्यवस्थापकांनी मनोरंजनाची भरपूर साधने उपलब्ध करून द्यावी.

संदर्भसूची

सामाजिक संशोधन पध्दती :- डॉ बोधनकर

भारतीय अर्थव्यवस्था-प्रा.देव, प्रा.झामरे,

वृद्धांमध्ये नव्हे आनंदाश्रम- उषा टोळे

विवेकी पालकत्व- डॉ अंजली जोशी

व्यवसाय व्यवस्थापन - प्रा. डॉ प्रभाकर देशमुख

वृद्धांमध्ये आणि स्वास्थ्य - एन. कश्यप

मानव संसाधन व्यवस्थापन- प्रा. बी.एल.जीभकाटे

www.sahadiscom.com

www.socialjustice.nic.in